

Михайло Гутор

КРАХ

в історії єврейських громад ВОЛИНІ: Великої Глуші
Вишнівки Кисилина Ковеля Лишнівки Лобачівки
Локачіва Лукова Любешова Любомля

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Палац у Великій Глуші, 1929 р.²

Велика Глуша — село у Камінь-Коширський громаді Камінь-Каширського району. Перша згадка про село: 1537 р.³ В 1900 р. було там 139 будинків і 825 мешканців, церква дерев'яна, школа, поштова станція.

В 1906 р. зафіксовано село Великая Глуша Велико-Глуської волості Ковельського повіту⁴.

За Ризьким миром 18 березня 1921 року село остаточно закріплено в складі Польщі⁵ За часів Другої Польської Республіки Велика Глуша розташовувалася в

---

1 Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Т. 1. – Вінніпег, 1986. – С. 278. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>;

²Світлина Станіслава Бохніга. URL: <https://www.hroniky.com/news/view/19814-palatsy-volyni-velyka-hlusha>

³ Велика Глúша // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.465

⁴ Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир: 1906 г., с. 82

⁵ Леонюк В. Словник Берестейщини.— Львів: Видавнича фірма «Афіша», 1996.— Т. 1.— С. 26. – 360 с.

Поліському воєводстві, в Каширському повіті, і була центром гміни Велика Глуша⁶. У 1921 році в ній проживало 334 особи⁷.

Однією із цікавих архітектурних пам'яток, які свого часу були на Волині, є палац у Великій Глуші. Найстарішим зображенням палацу у Великій Глуші, є малюнок Наполеона Орди. наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Великій Глуші родина графів Красицьких звела палац в стилі італійської вілли, а це було дуже не типово для поліського регіону. Палац був справжньою родзинкою на яку приходили подивитись з усіх усяд. Окрасою інтер'єру салону, в якому часто відбувались бали та музичні вечори було фортепіано французької марки Плейель, привезене з самого Парижу. На стінах кімнат були англійські та французькі гравюри, замовлені в Європі. В часи Другої світової війни палац графів Красицьких спочатку був спалений, а вже потім розібраний місцевими жителями на цеглу.

Велика Глуша, 1930-ті роки.⁸

Єврейська громада⁹

У 1897 році у Великій Глуші проживало 186 євреїв (10%); у 1921 році – 224 євреї. Євреї Великої Глуші займалися дрібною торгівлею, ремеслами, транспортом. Була синагога.

У 1913 році євреям належали всі 3 магазини в селі. Лікарем був єврей Янкель Крейнс.

У 1925 році було відкрито двокласну єврейську школу.

1920-30-х роках діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

1932–1941 роках рабином у Великій Глуші був Мойше-Хаїм Блиницький.

Навесні 1942 року євреїв Великої Глуші відправили до Камінь-Каширського гетто та розстріляли там 10 серпня та 2 листопада 1942 року.

⁶ Główny Urząd Statystyczny w Warszawie: Województwa centralne i wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej - podział na gminy według stanu z dnia 1.IV 1933 roku, Książnica-Atlas, Lwów 1933. <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/36818/edition/32280?language=en>

⁷ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom VIII - Województwo Poleskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924. <http://resource.history.org.ua/item/0014968>

⁸URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=480283878317430&set=a.112231781789310>

⁹Єврейська енциклопедія.URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/inde> ; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL:http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

Учасники художньої самодіяльності. Опалин 30-ті рр. XX ст.¹¹

Вишнівка — село в Україні, у Рівненській сільській громаді Ковельського району. Після закінчення Першої світової війни стало іменуватись селом Опалин, з 1940-х рр. – Старий Опалин. У 1963 році перейменовано у с. Вишнівка.

Містечко Опалин було засноване з дозволу польського короля в 1638 році стараннями грубешівського старости Лукаша Опалинського. Тоді ж місту було надано магдебурзьке право.

На початку 1640-х рр. з ініціативи власника міста Лукаша Опалинського тут був побудований мурований костел св. Катерини.

27 листопада 1725 року настоятель опалинського костелу св. Катерини Міхал Соколовський подав у Холмський городський суд скаргу на міщан в тому, що вони не здають належної йому десятини. Крім того, він скаржився, що після смерті плебана м. Опалина ксьондза Пашковського, вони забрали костельні книги, права, постанови, заповіти, привілеї і карти. Забрали половину костельного городу, розділивши між собою, і частину дали на церкву. Скаржився також на двох місцевих євреїв, які орендували млин, що вони вже тридцять років не сплачують десятини.

¹⁰Opalin, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 411. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/411; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — віднайдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 182. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

¹¹URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1621257558042230&set=gm.880107375747128>

Мешканці Опалина, 1930-ті рр.¹²

Після III поділу Польщі містечко відійшло до складу Володимир-Волинського повіту Волинської губернії Російської імперії.

Згідно клірової відомості Дмитріївської церкви с. Гуща за 1796 рік відомо, що в містечку Опалин була дерев'яна церква Преображення Господнього, яка обслуговувалась священиком з Гущі. Інша клірова відомість Гущанської церкви за 1804 рік відмічає, що в м. Опалин є приписна Миколаївська каплиця, якав 1806 році знову згадується як церква. Останню згадку про православний храм в Опалині маємо за 1811 рік.

Під час французько-російської війни 1812 року поблизу містечка існувала переправа, куди відступали австро-саксонські корпуси наполеонівської армії.

В XIX ст. в Опалині продовжував функціонувати католицький костел. Зокрема, з 1820-х років монахи августинського монастиря в с. Радехів почали виконувати душпастирські обов'язки в Опалині. В 1868 році костел в Опалині був конфіскований російським урядом і зруйнований до фундаментів. На 1897 рік в містечку проживало 1612 осіб: євреї, поляки, українці.

За 1906 рік маємо свідчення, що «Опалин, містечко Гущанської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 78 верст, від волості 3. Дворів 222, мешканців 1614».

¹²URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1678580242309961&set=gm.923580091399856>

В період I світової війни частина населення була евакуйована вглиб Російської імперії. Після закінчення війни, населений пункт більше не йменувався «містечком», а називався селом.

З 1919 року дана територія входила до складу II Речі Посполитої. З 1921 року село Опалин відносилось до складу Гущанської гміни Любомльського повіту Волинського воєводства.

У Другій Речі Посполитій Опалин мав статус міста і належав до гміни Гуща Любомльського повіту Волинського воєводства. У 1921 році воно налічувало 1226 мешканців¹³.

У вересні 1939 року за угодою між Німеччиною та Радянським Союзом Опалин був окупований Червоною Армією і згодом включений до складу УРСР.

З встановленням радянської влади в 1939 році частина населення була відселена від р. Західний Буг, далі від кордону. Тоді ж в селі була зорганізована прикордонна застава «Опалин».

22 червня 1941 року з початком німецько-радянської війни, територія населеного пункту була зайнята німецькими військами. Понад 50 осіб з Опалина загинули в складі Червоної армії на фронті.

В жовтні 1942 року в Опалині німецькими військовими було розстріляне місцеве єврейське населення (близько 800 осіб).

Лідія Кузьмівна
згадує, якою ця
місцевість була ще до
Другої світової війни:
*«Перед війною 111
дворів було, 20
магазинів, два парових
млина, ринкова площа. В
історії це все є. Перед
війною тут було кілька
тисяч людей. Багато-
багато було євреїв,
багато було поляків...
Євреїв гітлерівці
розстріляли. Тисячу*

євреїв розстріляли. Зробили тут гетто. Зганяли ще з інших сіл. Тут вони похоронені»¹⁴.

¹³Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszегopowszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński DziennikWojewódzkinr1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS003514_1936_001/mode/2up

¹⁴ Було багато євреїв і поляків. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/bahato-bulo-yevreiyiv-i-poliakiv-na-volyni-znykaye-unikalne-selo/>

Єврейська громада¹⁵

У 1847 році в Опаліні проживало 314 євреїв, 1897 р. – 769 (47,7% всього населення), 1921 році – 516, 1941 р. – бл. 620 євреїв.

Євреї проживали в Опаліні з XVII ст.

У 19 - на початку 20 століття євреї займалися ремеслами і торгівлею.

У 1913 році євреї володіли єдиним шинком (Пінхас Меламед & Лейб Ідель) і всіма 7 крамницями.

Напередодні війни тут проживало близько 600 євреїв, включно з біженцями з Польщі, які прибули після 1939 року.

Німці захопили місто наприкінці червня 1941 року. Незабаром після цього євреї повинні були носити пов'язки із зіркою Давида (замінені у вересні на жовті нашивки) спереду та ззаду на верхньому одязі. Вони також повинні були здати всі свої гроші, золото та інші цінності та виконувати примусову роботу, як правило, у сільському господарстві. І грудні 1941 року в Опаліні було створено гетто відкритого типу.

2 жовтня 1942 року кілька німців і кілька десятків українських допоміжних поліцаїв з міста Любомль, які прибули до Опалина, зібрали 582 євреїв, чоловіків і жінок, і вивезли їх за місто до великої ями, яка була приготовлена на єврейському кладовищі. Після прибуття на місце вбивства євреїв змусили роздягнутися догола, а потім розстріляли.

Григорій Т., 1934 р. н.:
*«Не знаю, хто віддав наказ, але сорок українців реквізували копати яму. Потім євреям сказали зібратися в місці, де поліцаї їх оточили і повели на розстріл».*¹⁶

¹⁵Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), — С.98. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; A.Kruglov / Holocaust in the USSR: Encyclopedia / Scientific and Educational Center "Holocaust"; ch. Editor Ilya Altman. - Moscow: Rosspen, 2011 - 1143 p.; OPALIN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1436-1437. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

¹⁶Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>

Свідок Сергій С., 1929 р.н., розповідає: *"До війни були єврейські будинки, де жили євреї. Але через деякий час утворилося своєрідне гетто, хоч воно і не було закрите, і не було огорожі. Євреї носили відмітні знаки – кола на грудях і на спині. Євреї не могли вільно ходити по селу і контактувати з місцевим населенням. Вони залишалися в селі близько місяця в гетто, а потім їх повезли на розстріл».* (Свідчення №1441 та №1442, опитані у Вишнівці 25 квітня 2012 року).¹⁷

Олена С. та Сергій С., 1929 р. н.: *«Гетто не було огорожене. Євреї продовжували жити в своїх будинках з тією лише різницею, що вони повинні були носити відмітні знаки – кола на грудях і на спині».*¹⁸

Геня Таненбаум

Народилася в Опаліні. Геня була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Опалин.¹⁹

Мірьям Поляк

Народилася в Опаліні. Мірьям була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Опалин.²⁰

Маня Кац

Народилася в Опаліні, 1927 року. Маня була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Опалин.²¹

¹⁷Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>

¹⁸Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>

¹⁹URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13743929>

²⁰URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13958216>

²¹URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14121537>

Кисилин, Палац Чапличів.²³

Кисилин — село у Затурцівській сільській громаді Володимирського району.

В 1445-1451 роках великий князь Лев Свидригайло пожалував село Кисилин, з озером на річці Турії, маршалку земському Петру Ланевичу Кирдію Мильському, разом з селами Твердині, Вербаїв та ін. землями в Луцькому повіті²⁴.

1545 року згадується як власність Петра Кирдія Мильського, старости пінського, що утримував дві городні в Луцькому замку а в 1570 р. податок з Кисилина платить вже його син, маршалок господарський, Олізар Кирдій Мильський який одружився з князівною Ганною Гольшанською Дубровицькою. В 1589 році з цього містечка внесено до державної скарбниці 3 флорини 22 гроші шосу, 3 флорини і 2 гроші від городників, 15 флоринів чопового за оренду.

10

²² Kisielin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. V. — S. 109; Kisielin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1902. — T. XV, cz. 2. — S. 78; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984—1986. — Т1. — С. 495—496. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

²³ Завершеного вигляду палац набув у XIX столітті. Це була двоповерхова споруда незвичного для палаців вигляду. Дах вона мала плоский. По центру виділявся ризаліт з центральним входом і двома бічними вікнами. Фасад був оздоблений пілястрами. Над карнизом — ніші з арковим завершенням. Подібний виступ, тільки скромніший, містився на задньому фасаді будівлі. У частині палацу була оранжерея. З неї був вихід на веранду, яку влітку прикрашали квітами. В інших кімнатах — гладко пофарбовані стіни, дубовий паркет і муровані печі з каменями. У найбільшій кімнаті висіла велика люстра. Одна із кімнат використовувалася як архів. Кімнати прикрашали ампірні меблі з червоного дерева, полотна італійських майстрів, кілька портретів родини Олізарів — одних із цілого ряду власників містечка. Тут же був цінний архів Олізарів, перевезений сюди з рафалівського палацу. Біля палацу стояв двоповерховий бічний корпус з кухнею та гостьовими покоюми. Навколо росли широкі газони з клумбами, декоративними кущами. Далі був впорядкований парк з річкою Стохід. Палац у Кисилині був зруйнований під час Брусилівського прориву (Брусилівський прорив — наступальна операція Південно-Західного фронту російської армії проти австроугорських і німецьких військ під час Першої світової війни.).

²⁴ Lietuvos Metrika .Knyga № 25.— 1387 — 1546. — Vilnius,1998. — С. 291. URL:http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Litovskaya_Metrika_kn25/e_dzherela_Litovskaya_Metrika_kn25.pdf

Кисилин був родовим гніздом відомої в історії України родини Киселів, і в половині 17 ст. належав до Остафія Киселя, який будучи соціянином заложив тут протестантську святиню, кілька аріяньських шкіл.

У 1638-1640 роках тут відбулися три соцініанські з'їзди, на яких були присутніми до трьох тисяч осіб, серед яких — представники громад не лише зі всіх куточків Речі Посполитої, а й з інших країн.

Переслідування соцініан²⁵ у 1644-1662 рр. поклали край Кисилинській академії, яка, за наявності навіть елементарних умов для існування, могла б перетворитися в один із найбільших освітніх центрів Східної Європи. Архів кисилинської академії було вивезено аж до Румунії. Там він зараз і знаходиться.

Вчителі та учні початкової школи в Кисилині, 1938 рік.²⁶

Після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. Кисилин увійшов до складу Російської імперії, ставши волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. У 1899 р. у містечку було 180 будинків і 1471 житель, а у

²⁵ Соцініанство — раціоналістична течія у протестантизмі, яка виникла у Південній Європі під час Реформації та отримала назву від свого засновника, італійця Фаусто Паоло Соціні (1539 — 1604). У своєму вченні соцініани спиралися на те, що джерелом істини треба вважати Біблію, але тільки тоді, коли воно не суперечить розуму; заперечували догмат Трійці й, виходячи з учення антитринітаріїв та визнаючи одну Божу істоту, вважали, що Дух Святий представляв силу Божу, Ісус Христос був людиною (тому соцініан помилково об'єднували з аріанами) з Божим обдаруванням, якому належало Боже шанування. Соцініани зовсім заперечували існування перворідного гріха та взагалі псування моральної природи людини через гріхопадіння перших людей; людину обдаровано свободою волі, якої вона не позбулася й після гріхопадіння.

²⁶ URL: <https://web.archive.org/web/20120606175555/http://wolyn.ovh.org/opisy/kisielin-02.html>

1906 р. — 131 будинок і 1556 мешканців²⁷. За даними краєзнавця Артура Альошина, у Кисилині в останній чверті XIX — на початку XX ст. проживали орієнтовно 300 православних і понад 150 католиків²⁸, працювали мурована церква, костел, три синагоги²⁹, гуральня, 15 крамниць і шість ремісників³⁰. У містечку жили переважно представники трьох національностей: поляки, українці та євреї.

Унаслідок Першої світової війни, розпаду Російської імперії й революційних подій 1917–1921 років західна Волинь у 1921 р. стала Волинським воєводством у складі Польщі. У 1920–1939 рр. містечко Кисилин було адміністративним центром гміни Киселин Горохівського повіту Волинського воєводства.

Після німецько-радянського вторгнення у Польщу у 1939 році Кисилин увійшов до складу Радянського Союзу.

Наприкінці червня 1941 року село окупували солдати 6-ї німецької армії.

Родина Пюдик (сидять зліва направо - Нахман, Бруха, Міндле, Бела, Іцак; стоять зліва направо - Йоне, Йоне, Естер, Песя, Шимшун). 9 членів родини було вбито в Кисилині та один у Луцьку. Кисилин, 1937 р.³¹

²⁷Списокъ населенныхъ мѣстъ Волынской губерніи. Издание Волынскаго губернскаго статистическаго комитета. Житомиръ, Волынская губернская топография, 1906. С. 35. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

²⁸ Дані за про кількість католиків станом на 1886 р. (лише доросле населення) наведено за: Сокол Василь. Нариси історії містечка-села Кисилин. С. 75.

²⁹ За іншими даними — одна синагога і два молитовні будинки.

³⁰ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. С. 495.

³¹ Особистий архів Джона Полліка та Сама Стульберга

**Гелен Перел, дівоче прізвище Гая Філлер (у білій блузці)
разом із своєю родиною у м. Кисилін.³³**

У 1784 році в Кисилині проживало 87 євреїв, 1790 році – 136, 1897 році – 873 (98%), 1921 році – 94 євреї (20,5% від загальної чисельності населення).

Точна дата першого єврейського поселення в Кисилині невідома, але їхня громада була підпорядкована громаді Людмира (Володимира-Волинського) у 17 столітті.

З 1897 року рабином у Кисилині був Арон-Зеєв Вульф (1861-?), після нього – Арон-Мордхе Сохачевський.

Під час Першої світової війни Кисилін зазнав значних руйнувань. Документи свідчать про скорочення чисельності єврейського населення з понад 850 осіб у 1897 році до менше 100 осіб у 1921 році. Відомо, що на 1939 рік у селі мешкала щонайменше 61 єврейська родина, тобто загальна чисельність становила декілька сотень осіб. Поруч з євреями в Кисилині мешкали також поляки та українці.

Євреї Кисилина утримували центральну синагогу і два хасидських молитовних будинки. Більшість євреїв працювали дрібними торгівцями та ремісниками. Для підтримки своїх членів у важкі часи громада утримувала касу взаємодопомоги, почасти за рахунок коштів з-за кордону. У Кисилині провадили

³² Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 9. Иудан — Ладенбург (1911) — С.489. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911_ocr.pdf; KISIELIN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1378-1379. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Кисилін: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 81 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Kysylyn.pdf

³³ Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії, інтерв'ю з Гелен Перел. URL: <http://www.protecting-memory.org/de/memorial-sites/kysylyn/>

активну діяльність різні сіоністські групи, які готували євреїв емігрувати до Палестини. Робітничий напрям всередині сіоністського руху набував дедалі більшої популярності, а сіоністська ортодоксальна партія «Мізрахі» мала досить скромну підтримку.

Члени сіоністської організації «Дрор». Кисилин, 1930-ті рр.³⁴

Модернізація суспільного життя не обійшла стороною і єврейську громаду Кисилина, особливо молодих людей, які долучалися до сіоністських молодіжних рухів. У Кисилині, за словами Полін Сал, «діяли три [єврейські політичні] організації. Я належала до сіоністської організації. Мої сестри належали до сіоністської організації. ...“Гехалуц”»³⁵. Нашою метою було розповісти людям про Ізраїль. На той час це була Палестина. Ми прагнули розповісти людям про Палестину і про те, що історія показувала — цей край належить нам»³⁶.

Після німецько-радянського вторгнення у Польщу у 1939 році Кисилин увійшов до складу Радянського Союзу. Нова влада ввела обмеження на вільне віросповідання, заборонила сіонізм і експропріювала приватну власність та підприємства.

³⁴ Betty Warshawsky oral history (interview code: 10820), 04 Jan 1996 / conducted by USC Shoah Foundation.

³⁵ «Гехалуц» — молодіжний сіоністський рух, який готував молодь до переселення в Єрець-Ізраїль.

³⁶ Pauline Sahl, Interview 10777. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 10 January 1996, 5 Parts (Part 1), English. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha10777>

**Батько та дядько Гелен Перел (Хая Філлер)
у Кисилині під час Першої світової війни.³⁷**

Єврейський цвинтар. Кисилин, 1917 р.³⁸

Наприкінці червня 1941 року село окупували солдати 6-ї німецької армії. З липня по серпень 1941 року селом керувала німецька військова комендатура

³⁷ Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії, інтерв'ю з Хелен Перел.

³⁸ Імовірно, цвинтар Кисилина виник у 18 столітті. Він згадується на російських картах середини 19 століття. Цвинтар був зруйнований після Другої світової війни. Зараз він заріс лісом. URL: http://jewishmag.co.il/127mag/wooden_tombstones/wooden_tombstones.htm

(Ортскомендатура). Ортскомендатура призначила старосту села та сформувала український поліцейський підрозділ з місцевого населення.

Після вересня 1941 року влада перейшла до рук німецької цивільної адміністрації. Штандартенфюрера СА Гертера було призначено гебітскомісаром і таким чином призначено відповідальним за цивільну адміністрацію.³⁹ Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Кисилині низку антиєврейських заходів. Спочатку євреїв зобов'язували носити пов'язки із зіркою Давида, пізніше їх замінили жовтими нашивками на грудях та спині. Їх зобов'язували виконувати примусові роботи, їм забороняли залишати межі села.

19 серпня 1941 року німецькі сили безпеки провели першу акцію в Кисилині. На околиці села, поблизу занедбаного польського (римокатолицького) костюлу, разом із 48 євреями було розстріляно двох українців, яких вважали радянськими активістами (члена КПЗУ, першого голову колгоспу Базюка Костянтина Яковича та бухгалтера колгоспу Козачука Микиту Архиповича).⁴⁰

1 листопада 1941 року в селі було створено гетто, оточене колючим дротом. В гетто було заселено євреїв із сіл Озютічів, Холопичів, Твердині та Юхимова⁴¹.

У серпні 1942 року німці розпочали підготовку до ліквідації гетто в Кисилині. За три дні до масового розстрілу німецька та українська поліція оточила гетто. Приблизно в цей час місцевих жителів зобов'язали викопати велику яму розміром приблизно 10 на 10 метрів, що зайняло у них два дні. Деяким євреям вдалося втекти з гетто до посилення охорони, а інші сховалися всередині гетто. За спогадами місцевих жителів, рабин оголосив євреям: «Наш час настав, нас ведуть на вбивство».⁴²

12 серпня 1942 року⁴³ німці ліквідували гетто. Євреїв перевезли до місця розстрілу на вантажівках і змусили роздягнутися, а потім спуститися в ями. Усе населення гетто, близько 500 або 550 євреїв, було розстріляно.⁴⁴ Близько 20 людей змогли втекти напередодні Акції, але поліція невдовзі їх спіймала і також розстріляла.⁴⁵

³⁹ BA- BL, BDC, SShO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

⁴⁰ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 29– 30. – 67 с.; Кисилін // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.411-412.; Кисилин: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 48. – 81 с.

⁴¹ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 31. – 67 с.

⁴² Яхад-Ін Унум, свідки № 449 і 450, Агнія Чуба (1926 р.н.) і Сергій Романюк (1930 р.н.), 30 березня 2007 р.

⁴³ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 29. – 67 с. Згідно з іншою версією, гетто було ліквідовано 15–16 серпня 1942 року. Див. ГАРФ, 7021-55-10, с. 15.

⁴⁴ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. – С. 66. URL:http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; ГАРФ, 7021- 55- 10, С. 15.

⁴⁵ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 29. – 67 с.

Анна Ч. згадує: «Їхній рабин виголосив промову, в якій сказав, що їхній час настав, що так написано... Важко про це говорити, я б хотіла, щоб Бог ніколи більше такого не повторився. Були євреї і навіть українці, які слухали його. Він говорив їхньою мовою. Потім їх посадили у вантажівки. У жінок були білі хустки. Чоловіків я не бачила, тому не знаю, чи їх забрали пізніше, чи раніше за жінок». (Свідок № 449, опитана в Кисилині 30 березня 2007 року).⁴⁶

29 червня 2015 р. поблизу Кисилина було відкрито меморіал пам'яті близько 500 єврейських дітей, жінок і чоловіків із місцевого гетто. Меморіал побудовано у межах проєкту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Після війни місце розстрілу було пусткою й обросло тереном, а потім у колгоспі його перетворили на сільськогосподарське поле. Кисилин, 2015 р.⁴⁷

⁴⁶ Execution of Jews in Kysyliv. URL: <http://yahadmap.org/en/#village/kysyliv-kiselin-volyn-ukraine>.151

⁴⁷ URL: <http://www.protecting-memory.org/en/topics/dedication-of-the-memorial/>

Меморіал жертвам Голокосту
(на північний захід від села, у полі). Кисилин, 2019р.⁴⁸

Напис на пам'ятнику: «Тут поховані Базюк Костянтин Якович, Козачук Микита Архипович, 48 громадян єврейської національності, розстріляні німецько-фашистськими загарбниками 19 VIII 1941 року». Кисилин, 2019 рік.⁴⁹

⁴⁸ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kysylyn_Lokachynsky

⁴⁹ URL: <https://cja.huji.ac.il/hmm/browser.php?mode=set&id=55047>

Залізничний вокзал. Ковель, 1910-1920 роки.⁵¹

Ковель — місто, адміністративний центр Ковельської міської громади та Ковельського району.

Історія Ковеля надзвичайно багатогранна. Її торкнулося литовсько-руське управління і панування Речі Посполитої, царсько-російська колонізація і Друга Річ Посполита, сталінська диктатура й гітлерівська окупація, комуністично-радянська система й становлення незалежності України. У міському історичному музеї зберігається та експонується понад три тисячі експонатів з історії міста Ковеля.

24 грудня 1518 року в Бересті, своєю грамотою польський король Сигізмунд I дозволив князю Василю Сангушку утворити з села Ковле місто з наданням йому магдебурзького права. Він також дозволив проводити там два ярмарки щороку — на свято Воздвиження Хреста Господнього та на четвертий день Різдва. У 1536 році Ковель перейшов до королеви Бони. На той час місто мало уже багато населення. Там також знаходилася «Митна комора».

У XVI столітті у Ковелі був кравецький цех, також пекарський, гарбарський, шаповальський, панчошний, м'ясницький і кушнірський. Завдяки розвиткові ремісництва та торгівлі, місто швидко розвинулося.

⁵⁰ Kowel // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — С. 516. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/516; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 508-513. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁵¹URL: https://fotokresy.pl/Kowel_Dworzec_kolejowy?f=507213-foto

Ковель, вул. Луцька. 1917 р.⁵²

Швидко економічне зростання почалося в другій половині 19 століття. Головним чином це було спричинено будівництвом залізничної колії Брест–Київ через Ковель (1873 р.) та лінії від Ковеля до Любліна, Варшави та Млави (так звана Надвісянська лінія, 1877 р.).

На межі XIX-XX століть Ковель вважався третім за значенням містом Волинського намісництва після Рівного та Житомира. Населення швидко зростало. У 1893 році тут було вже 15 116 жителів, без війська. Православних було 5498, римо-католиків — 3088, іудеїв — 5810, протестантів — 612, інших конфесій — 108. Діяли 4 православні церкви, католицький костел, синагога, 7 єврейських молитовних будинків. Працювало 2 лікарні (одна єврейська), 8 лікарів (крім військових), 2 аптеки. Діяли друкарня та 2 фотоательє.

Цей етап завершився Першою світовою війною, під час якої місто зазнало значних руйнувань. За часів II Речі Посполитої була відбудована. Ковель був адміністративним центром (місцем повіту Волинського воєводства). Тут дислокувалося управління і штаб 27-ї дивізії піхоти Війська Польського.

Уночі з 20 на 21 вересня 1939 року розвідувальний батальйон 45-ї стрілецької дивізії без бою здобув місто, а 2000 польських вояків утекли на захід⁵³.

29 червня 1941 року Ковель був тимчасово окупований німецькими військами. Вулицями міста гітлерівці гнали військовополонених. Всередині колони ковельчани кидали харчі. Більшість конвоїрів на це не звертали уваги, проте окремі з них кричали, погрожували зброєю та стріляли вгору. Полонених

⁵²URL: https://www.kolekcjonerski.com.pl/p,kowel_luckerstrasse_1917r,1217.html#!prettyPhoto

⁵³В.Бешанов Червоний бліцкриг Издатель Быстров Москва, 2006. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=53029&p=95

відводили на територію зруйнованого заводу «Монополь», який був огорожений колючим дротом. Згодом їх перевели на вулицю Брестську, де знаходився концентраційний табір «Штандк» № 301 та в район «Горки». Тут щодня від виснаження й голоду вмирали 150-200 бійців та офіцерів. З жовтня 1941 по 1942 роки було розстріляно 12 тисяч військовополонених.

Солдати дивізії Ваффен-СС «Вікінг». Військовий кореспондент СС Алоїз Яролім після отримання Залізного хреста; Ковель, квітень 1944 р.⁵⁴

Єврейська громада⁵⁵

Створення єврейської громади в Ковелі відбулося з наданням їй міських прав Сигізмундом Старим у 1518 р. У 1536 р. Бона, підтверджуючи привілей, зобов'язала євреїв Ковеля брати участь у відновленні міських мурів і мостів. У 1547 році королева встановила фіксований податок, відомий як подворове, який збирався з єврейських домівок (крім дому рабина); він також надавав євреям ті самі права та обов'язки, що й християнське населення. Широкі торгові зв'язки місцевої громади, що сягали аж до татарської фортеці Очаків на Чорному морі, приносили їм відчутні прибутки.

На вимогу мешканців у 1556 році для євреїв було виділено окремі вулиці, зобов'язавши їх викупити там християнські будинки. У 1565 році Сигізмунд II Август віддав Ковель князю Андрію Курбському, який приїхав з Москви. Він почав вимагати гроші з євреїв. У 1569 році його чиновник опечатав синагогу та

⁵⁴URL: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1914&yearto=1944&query=Kowel>

⁵⁵Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 9. Иудан — Ладенбург (1911) – С.577- 580. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911_ocr.pdf; KOWEL Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1388-1391. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Memorial Book of Kowel URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/kovel/kovel.html>; Ковель Електронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/12140/>; Долганов П. Ковель: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 101 с.URL: https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Kowel_internet_V2.pdf

всі єврейські будинки та крамниці, а потім кинув трьох євреїв до тюремної ями; згодом ці беззаконня були скасовані указом короля.

У 1614 році євреї отримали право селитися і володіти будинками в усіх частинах Ковеля. У 1618 р. єврейські кравці та кушніри були підпорядковані християнським ремісничим цехам.

У 1650 році єврейська громада була відбудована на основі старих привілеїв, підтверджених Іваном II Казимиром. У 1651 р. у Ковелі було 20 єврейських будинків, а у 1660 р. збудовано синагогу (згоріла у 1744 р.). Серед ковельських рабинів і голів єшив у 16-17 століттях найвідомішими були Шимшон та Іцхак бен Натан Сапіро та Єгуда, нащадок Єгуди Лівибен Бецалеля.

Єврейське населення Ковеля зросло у XVIII столітті. У 1765 році в Ковелі було 827 євреїв-платників податків. Місто стало центром хасидизму після того, як тут оселився цадик Мордехай з Несухоежа (1752–1800).

Після 1795 р. російська влада обирала підстаросту з євреїв. Пожежа 1857 року знищила майже всі будівлі (зокрема синагоги), але незабаром Ковель відбудували. У 1870-х роках місто почало інтенсивно розвиватися за рахунок будівництва залізничних колій.

Ковель, єврейський ринок. 1910 р.⁵⁶

У 1897 році єврейське населення Ковеля налічувало 8521 особу (48% від загальної кількості). До 1914 р. існувало кілька синагог, у тому числі Велика синагога (збудована в 1886–1907 рр.), вісім хасидських молитовних будинків різних конфесій, розгалужена мережа благодійних закладів, духовних і світських шкіл, похоронне товариство (з XVI ст.), цвинтар (надгробки 1550 р.).

⁵⁶URL: <https://kresy.org.pl/9555318,foto.html?idEntity=7836076>

У 1921 році в Ковелі проживало близько 13 тис. осіб, євреї (61,2% населення). Вони працювали переважно в легкій промисловості, на пивоварних і шкіряних заводах, будівельних, ремісничих майстернях. Вони займалися оптовою та роздрібною торгівлею. Міська рада наполовину складалася з євреїв.

У 20 столітті політичне життя вирує. В 1894 р. заснована група «Ховевей-Ціон». У 1904 р. Бунд розгорнув широку пропагандистську і організаційну роботу. У 1919–1939 роках у місті посилився сіоністський рух.

Організація «Тарбут» сприяла зміцненню національної свідомості. У міжвоєнний період тут працювали дитячий садок, дві початкові та неповна середня школа (з 1921 р.). У 1923 році ОРТ (Товариство сприяння професійній і сільськогосподарській праці серед євреїв) відкрило професійну школу. Вагомий внесок у культурне життя єврейської громади зробили три публічні бібліотеки, драматичний гурток, клуб І. Л. Перетца. Виходили тижневики на їдиш: «Kowlersztime» (1927–1939) та «Unzerleben» (1936–1939). Діяли спортивні клуби: «Маккабі», «Бар-Кохба», «Кадіма».

Учні школи Тарбут у Ковелі, 1938 р.⁵⁷

У 1939 році єврейське населення Ковеля налічувало приблизно 17 тисяч осіб (євреїв бл. 50% від загальної кількості). Після того, як у вересні 1939 року східна Польща опинилася під радянською окупацією, будь-яке організоване єврейське суспільне життя припинилося. У школах і дитячих садках їврит замінили на їдиш як мову навчання.

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. для більшості євреїв став несподіванкою. Завдяки тому, що Ковель являв собою потужний

⁵⁷ Світлина надано Міною Орен із сімейного архіву - проект «Польське коріння в Ізраїлі»/Музей POLIN
URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/111157>

транспортний вузол із залізничним сполученням, була змога евакуювати з міста цивільне населення напередодні вступу німецької армії. Однак Ковель розташовувався надто близько до кордону, й солдати вермахту зайняли його вже в перший тиждень війни. Тому в цивільного населення було дуже мало часу на збори, а в радянської влади — для організації належної евакуації. За оцінкою Шмуеля Спектора, лише близько 230 євреїв (тобто близько півтора відсотки загальної чисельності єврейської громади) залишили Ковель напередодні його окупації німцями⁵⁸. У сусідніх населених пунктах чисельність евакуйованих часто була ще меншою. Треба зазначити, що евакуаційний транспорт надавали передусім радянським активістам.

27 червня 1941 р. місто зайняли частини вермахту, і до вересня воно перебувало під владою військової адміністрації. У Ковелі одразу ж розмістилися один із керівників батальйону Ваффен СС «zbV» (zur besonderen Verwendung — «для спеціального використання») оберштурмфюрер СС Ервін Гай (перебував у місті впродовж двох тижнів у липні 1941 р.) та штаб і третя рота 314-го батальйону поліції порядку під командуванням майора поліції Вернера Дресслера. Саме ці підрозділи, рухаючись за лінією фронту, мали завдання «очищувати» тиліві зони від «ворожих елементів», зокрема комуністичних функціонерів.

Нацистська пропаганда ставила знак рівності між радянською владою та євреями, тому айнзацгрупи й поліцейські підрозділи німців у липні — серпні 1941 р. розпочали масові вбивства єврейських чоловіків у західній Волині, поступово переходячи від розстрілів чоловічого населення 14–60 років до вбивства всіх євреїв, зокрема жінок, дітей і чоловіків похилого віку.

Для організованої експлуатації праці та визиску окупаційна влада наказала єврейській громаді створити орган самоуправління — юденрат (єврейську раду) та єврейську поліцію. Персональний склад юденрату затверджувала військова комендатура: «У цю комісію, — згадувала Дора Гудіс, — були обрані: Вілик Померанець⁵⁹ (голова комісії), Шломо Мендель, Іцик Буксер, Мойше Перель, Борис Левін, Юда Фарід. Секретарем була обрана Анна Лернер»⁶⁰.

Службовці юденрату були змушені виконувати чимало принизливих розпоряджень окупаційної влади: складати списки євреїв для відправлення на примусові роботи (деякі з яких були рівнозначні загибелі), збирати контрибуції грошима та цінними металами, дбати про те, щоб усі євреї носили відповідні знаки на одязі тощо. Нацистська влада також зобов'язала євреїв Ковеля позначити свої будинки жовтим знаком.

---

⁵⁸Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 53.

⁵⁹Імовірно йдеться про голову юденрату Вольфа Померанца.

⁶⁰Дора Руфа Гудіс. Вступ німців у місто (з вуст свідка). Переклад українською. Kovel; sefer edut ve-zikaron le-kehilat enushe-alaa le hahava-koret [Ковель: Свідчення та меморіальна книга про нашу знищену громаду. Мовою іврит] / ed. Eliezer Leoni-Zopperfin. Tel Aviv, 1957. С. 430. Англійський переклад меморіальної книги Ковеля доступний онлайн: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kovel1/kovel1.html>

Юденрату підпорядковувалася єврейська поліція, створена з-поміж бранців гетто. Її повноваження не поширювалися поза межі гетто, і співробітникам не дозволяли мати будь-яку зброю, окрім дерев'яних палиць і кийків.

Члени Hashomer Hatzair. Ковель, 1929 р.⁶¹

Стенлі Даніца – загинула під час Голокосту в Ковелі.

21 травня 1942 року німці створили два гетто. У першому, на так званому П'яску, для 8 тисяч працездатних людей та членів їхніх родин. У другому, створеному на передмісті, на вул. Бжеська, було розміщено приблизно 6 тис. євреїв, зарахованих до «халявщиків та інвалідів». 2-4 липня 1942 року в'язнів другого гетто вивезли за межі міста, до Бахова, а потім знищили. 19 серпня 1942 року німці почали ліквідацію першого гетто. Частина євреїв намагалася втекти до лісу, але більшість була вбита. Останні мешканці гетто Ковеля були знищені 6 жовтня 1942 року.

6 липня 1944 року радянські війська звільнили Ковель. У місто повернулося всього близько 40 євреїв. У 1970 році в Ковелі жило близько 250 євреїв (50 сімей). Відповідно до Всеукраїнського перепису

населення 2001 року євреїв у місті немає.

⁶¹Світлину подарувала ЄгудітМейрі, уроджена Кепінська-Кафрі, в рамках проекту «Польське коріння в Ізраїлі». URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/86444?ref=art&nid=137519>

Покарання злочинців

Еріх Касснер

Долі співучасників політики Голокосту в Ковелі склалися по-різному. Відповідальний за вбивство євреїв у гебіті Ковель **Еріх Касснер** у грудні 1949 р. повернувся до дружини, яка мешкала в Штальфьордені, округ Клоппенбург. Вона працювала бухгалтеркою будівельної компанії й допомогла чоловікові влаштуватися на посаду будівельного підрядника. Лише через багато років, 16 лютого 1963 р. його заарештували за підозрою в співучасті в реалізації нацистських злочинів⁶². Регіональний суд м. Ольденбург засудив його до довічного ув'язнення.

Фріц Мантей керував загоном ковельського шуцманшафту до кінця березня 1943 р. У ніч на 23 березня його підрозділ дезертирував зі служби і перейшов до лав УПА. На межі 1943 і 1944 рр., коли Мантей супроводжував транспорт до Німеччини, у нього стався напад апендициту. Після операції він деякий час перебував на лікарняному. Зрештою його відправили на роботу до поліцейського офісу в Луккенвальде. Там Мантей і потрапив до радянського табору для інтернованих. У 1945 р. він утік із табору й переховувався в знайомих. У 1949 р. Мантей прибув до м. Нінбург під британською зоною окупації і влаштувався на роботу до англійської контори. Із 1958 р. отримував поліцейську пенсію. Мантея заарештували 6 вересня 1963 р.⁶³ Він став фігурантом того самого судового процесу, що й Еріх Касснер. Як і останній, Мантей був засуджений регіональним судом Ольденбурга до пожиттєвого ув'язнення.

Ервін Грей, один із керівників айнзацгрупи, яка дислокувалася в Ковелі в липні — серпні 1941 р., був також засуджений, але до значно м'якшого терміну — восьми з половиною років позбавлення волі. Суд відбувся у 1967 р. у м. Дармштадт⁶⁴.

Філіппа Раппа, який відповідав за координацію роботи постів жандармерії й реалізацію низки розстрільних акцій на території Ковельського району й у м. Ковель, так ніколи й не притягнули до відповідальності. Про його повоєнну долю нічого не відомо. Не було покарано й більшість службовців СД, які брали участь у ліквідації обох ковельських гетто. Прикметно, що кримінального переслідування також ніколи не зазнавав і керівник СС та поліції в усій

⁶²Justizund NS-Verbrechen BD. XLV. S. 691–693. URL: <http://surl.li/mdafld>

⁶³Ibid. S. 691–693.

⁶⁴EncyclopediaofCampsandGhettos, 1933–1945. P. 1390.

генеральній окрузі «Волинь — Поділля» Вальдемар Ваппенханс. Він був відповідальний за загальну координацію ліквідації усіх 75 гетто, які було створено на території цієї адміністративної одиниці, зокрема двох ковельських гетто. У 1949 р. його лише піддали процедурі «денацифікації» у м. Білефельд, видали нові документи на його ж ім'я і дозволили спокійно жити до смерті в 1967 р.⁶⁵

Значно більшу кількість покарань призначили радянські суди для тих співучасників убивств євреїв, які служили в міській управі та ковельському шутцманшафті. Радянську владу особливо цікавило покарання «колаборантів» і членів ОУН і УПА. Якщо серед них траплялися ті, хто допомагав євреям, — радянські каральні органи не надто зважали на це й все одно присуджували цим людям суворі вироки. Голова міської управи Ковеля **Микола Пирогов** ніколи не був притягнутий до відповідальності. Він емігрував за кордон і оселився в Австралії, в місті Мельбурні. Втім, було суворо покарано одного з його співробітників — **Олександра Лисневича**. Він працював у ковельській міській управі на посаді начальника земельно-господарського відділу, відповідав за націоналізацію і подальший продаж майна вбитих жертв Голокосту. Лисневича затримали 16 квітня 1944 р. Військовий трибунал військ НКВС Волинської області засудив його 14 жовтня 1944 р. за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР до найвищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна⁶⁶. Лисневича звинувачували в колабораціонізмі і участі у примусовій мобілізації населення на роботи до Райху. В обґрунтуванні вироку також згадано про конфіскації і продаж речей убитих євреїв.

Коменданта ковельської допоміжної поліції **Василя Оксюка** заарештували 12 травня 1944 р. Вироком Військового трибуналу військ НКВС Волинської області від 10 жовтня 1944 р. його засудили за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна⁶⁷. Службовців поліції **Василя Лапчука** і **Петра Білогруда** заарештували 11 травня 1944 р. й засудили до виправно-трудоих робіт терміном на 20 років із подальшим позбавленням прав на 5 років без конфіскації майна⁶⁸. В обвинувальних вироках для всіх трьох ішлося зокрема і про їхню участь у вбивстві євреїв: вони охороняли місця, де утримували і розстрілювали євреїв, конвоювали жертв до місць вбивств і ретельно виконували свої обов'язки із виявлення втікачів.

Поліцейського ковельського шутцманшафту **Каленика Сагаль** затримали 22 жовтня 1946 р. й вироком військового трибуналу військ МВС Волинської області від 18 грудня 1946 р. на підставі статті 54-1а Кримінального кодексу УРСР засудили до заслання на каторжні роботи терміном на 20 років із конфіскацією майна та позбавленням прав у подальші 5 років після відбування вироку⁶⁹. В обґрунтуванні вироку було зазначено, окрім іншого, що Сагаль

⁶⁵ Wolfe Frank. The Undercover Nazi Hunter: Exposing Subterfuge and Unmasking Evil in Post-War Germany. Barnsley : Frontline Books, 2019.

⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 1521. Арк. 87.

⁶⁷ Там само. Спр. 67773. Арк. 78.

⁶⁸ Там само. Спр. 20061. Арк. 347.

⁶⁹ Там само. Спр. 14040. Арк. 69.

конвоював євреїв до місця вбивства біля с. Бахів і виконував обов'язки з виявлення євреїв, які переховувалися у християнських сусідів, зокрема побив прикладом українця на прізвище Головач за допомогу євреям.

Поліцейського ковельського шуцманшафту **Сергія Лещука** заарештували 3 лютого 1951 р. представники управління МДБ Ярославської області, де він у той час проживав. Його засудили до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавленням прав у подальші 5 років після відбуття вироку. В обґрунтуванні судового вироку багато згадок про участь Лещука в конвоюванні євреїв до місць розстрілу, охороні периметра й території ковельського гетто⁷⁰. Вироки також отримала низка інших службовців ковельського шуцманшафту.

Меморіал на Бахівській горі, де загинуло 8000 євреїв.⁷¹

⁷⁰ Там само. Спр. № 17859. Арк. 309–311, 367.

⁷¹ 30 червня 2015 р. поблизу с. Бахів було відкрито меморіал пам'яті убитих єврейських дітей, жінок і чоловіків із двох гетто в Ковелі. Меморіал побудовано у межах проекту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Бахів, 2015 р.

Церква Успіння Пр. Богородиці XVIII ст. Лишнівка, 1916 р.⁷³

Лишнівка — село у Прилісненській сільській громаді Камінь-Каширського району.

У письмових джерелах Лишнівка як містечко згадується 1629 року, коли у Речі Посполитій складався подимний реєстр всіх податкоплатників держави, своєрідний перепис населення. Власниками містечка виступали володимирський староста Габріель Стемповський та шляхтич Ян Непокойчиський.

З XVII до 1840 року Лишнівка згадується у джерелах як містечко, що входило до складу Луцького повіту, і називалося Лишня.

У 1870 році у ньому мешкало 353 жителі, серед них – 28 євреїв. Діяли у Лишнівцях православна церква, євангелістична церква, єврейська синагога.

⁷² Liszniówka, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 237. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/237; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 19. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Златогорський О. З історії Лишнівки Маневецького району: Збірник наукових праць / Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції смт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004. / Златогорський О., Охріменко Г., Охріменко В., Пальоха О. — Луцьк: [б. в.], 2004. — С. 146–148. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4607/1/15.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. / Ред. Тронько Т. Т. — К.: Гол. ред. Укр. радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. — Т. 2. Волинська обл. — 746 с. Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

⁷³ URL: <http://decerkva.org.ua/vol/lyshnivka.html>

За часів Другої Польської Республіки Лишнівка належала до сільської гміни Грудек (пізніше перетвореної на гміну Маневичі), і в 1921 році там проживало 624 особи⁷⁴.

У 1897 році в Лишнівцях проживало 292 євреї (21,5% від загальної чисельності населення). У 1867 році в Лишнівцях діяла синагога. З 1884 року рабином був Яків Каценеленсон (1857–?).

Основним заняттям євреїв була торгівля. У 1913 році євреям належали всі 9 крамниць у містечку (7 продуктових, галантерейний та шкіряний).

Влітку 1941 року війська Вермахту окупували містечко. У 1942 році євреїв депортували до Маневичів, а у вересні 1942 року розстріляли разом з місцевими євреями.

Лишнівка, мацеви на єврейському цвинтарі. 2019 р.⁷⁵

⁷⁴ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS003514_1936_001/page/32/mode/2up

⁷⁵ Точна дата заснування цвинтаря неясна. Він згадується на російських картах 1880-х років. Цвинтар був пошкоджений після Другої світової війни. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lyshnivka-jewish-cemetery/>

Праведники

Каспрук Віра, Гнатюк Ісаак проживали у селі Лишнівка. Коли Німеччина напала на Радянський Союз, Гнатюк служив у Червоній Армії. Невдовзі він потрапив у полон, але йому вдалося втекти та повернутися додому. Коли в сусідньому лісі почали організовуватися партизанські групи, Гнатюк приєднався до однієї з них, яка пізніше увійшла до складу бригади Бринського під командуванням Миколи Корніщука. У вересні 1942 року Гнатюк зустрів у лісі поблизу Маневичів двох єврейських підлітків, Лею та Беллу Рог, дочок коваля з Мельниці. Сестри розповіли Гнатюку, що їхній батько загинув на початку окупації, а матір було вбито двома днями раніше, коли єврейську громаду Мельниці ліквідували. Дівчатам вдалося втекти, і вони приїхали в цю місцевість з надією знайти родину свого дядька, але їх уже не було в живих. Отже, Гнатюк відвіз дівчат до села Лишнівка, де сховав їх на горищі порожнього будинку. Щоночі Гнатюк приносив дівчатам їжу та теплий одяг і дуже старався, щоб їх не викрили. У листопаді 1942 року Гнатюк розкрив цю таємницю своїй близькій подрузі Вірі Каспрук, і вона також із радістю допомогла їм. На початку березня 1943 року в селі поширилися чутки, що Гнатюк і Каспрук переховують євреїв. Тож дві дівчини за допомогою Каспрука втекли до лісу. Невдовзі Гнатюк привіз їх до свого партизанського загону, де вони залишалися до звільнення території навесні 1944 року. Після війни Белла оселилася в Росії, а Леа зрештою іммігрувала до Ізраїлю. 18 червня 1998 року Яд Вашем визнав Ісаака Гнатюка та Віру Каспрук Праведниками народів світу.⁷⁶

⁷⁶ Gnatiuk Isaak. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015041>

Лобачівка⁷⁷

Лобачівка — село у Берестечківській громаді Луцького району.

Лобачівка уперше згадується у писемних джерелах 1680 р.

У 1906 році містечко Берестецької волості Дубенського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 67 верст, від волості 12. Дворів 81, мешканців 790⁷⁸.

Колись це було містечко, яке мало Магдебурзькі права.

За часів Другої Польської Республіки Лобачівка належала до сільської гміни Берестечко Дубенського/Горохівського повіту Волинського воєводства, і в 1921 році там проживало 842 особи⁷⁹.

У 1847 році в Лобачівці проживало 89 євреїв, у 1897 році – 193 євреї (19,6%),

Нацисти окупували село влітку 1941 року. У 1942 році євреїв депортували до гетто в Горохові, а на початку вересня 1942 року розстріляли разом з місцевими євреями.

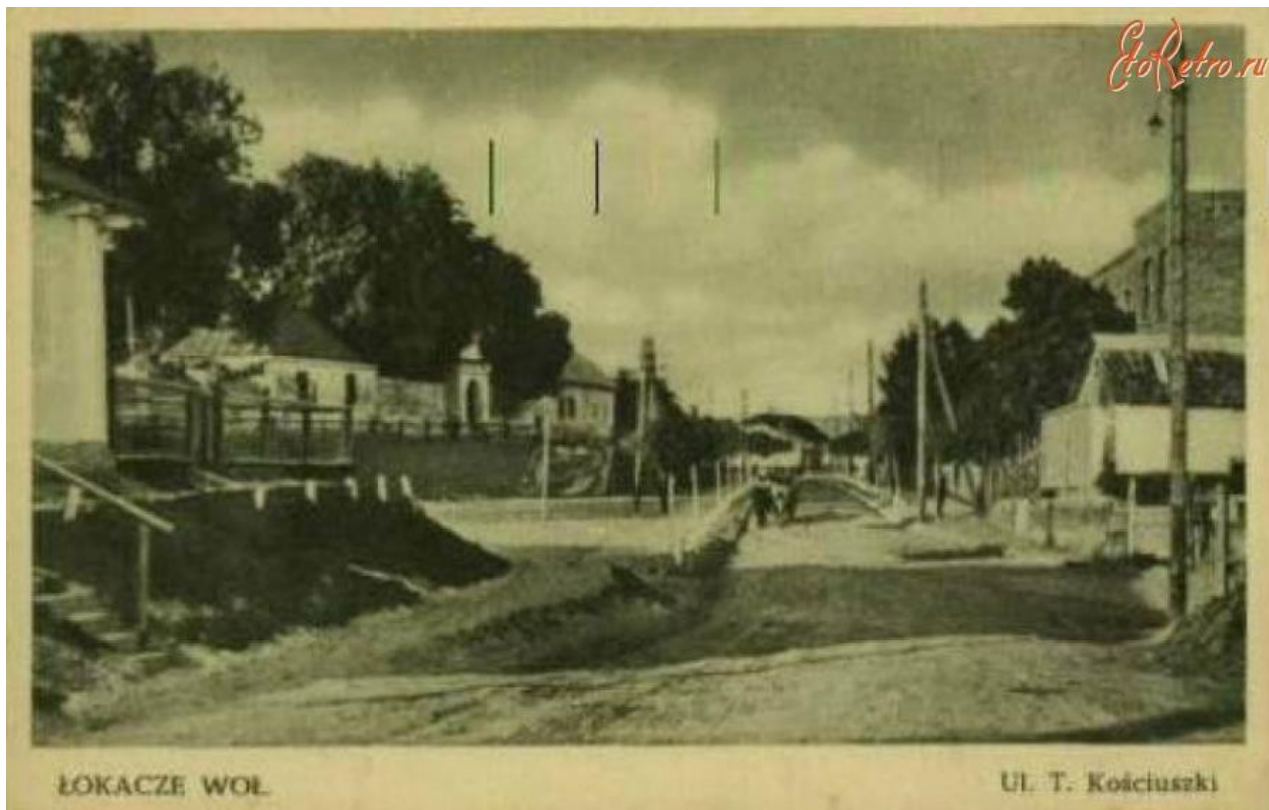
Лобачівка, єврейський цвинтар. 2019 р.⁸⁰

⁷⁷ Łobaczówka, m. w pow. włodzimierskim, // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 670. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/670; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.28. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Russian Jewish encyclopedia

⁷⁸ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

⁷⁹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1923. — 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl/NDIGCZAS003514_1936_001/page/32/mode/2up

⁸⁰ Ранні збережені мацеві на цвинтарі датуються 1880 та 1899/1900 роками. Територія цвинтаря сильно заросла. На краю цвинтаря встановлено огорожений пам'ятник, що складається з двох надгробків та меморіальної плити. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lobachivka-jewish-cemetery/>

Локачі, 1938 р.⁸²

Локачі — селище, центр Локачинської селищної громади Володимирського району.

Першими історичними володарями Локачів були князі Глинські. В період господарювання Чарторийських в Локачах був збудований замок на болотах близько села Козлів — навпроти Локач. Про цей замок згадує Ян Яблонський — воєвода Волинський у 1545 році. Далі володарями Локач стають князі литовські Сангушки, які з'явилися на Волині в Камені-Каширському і Ратне в 1441–1443 роках. Найвідомішим з цього роду був Роман Сангушко (1537–1571) — князь Локач та Несухойжів.⁸³

У 1625 році Локачами, які на той час вже були містечком і мали право на чотири ярмарки, володіють шляхтичі Вільги (герб Бонча). Населення займалося сільським господарством. Налічувалось в Локачах 173 двори. Крім ремісників, шевців, кравців, пекарів, перекупників була ще одна категорія — торгова знать.

У 1793 році після другого розподілу Речі Посполитої, Локачі, як і більша частина Волині, попадають під панування Росії.

⁸¹ Łokacze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 687. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/687; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.30-31. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁸² URL: https://etoretro.ru/pic207745.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position

⁸³ Niesuchojeże // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — T. VII. — S. 117. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/117

Після реформи 1861 року в Локачах виникають перші підприємства. Діяло дві суконні фабрики, цегельний завод. Селяни займалися кустарними промислами, особливо було розвинуте столярне виробництво, виготовлення деяких сільськогосподарських знарядь, ковальська справа, ткацтво, цим займалися у кожному господарстві.

19 вересня 1939 року, згідно із пактом Молотова — Ріббентропа, до містечка увійшли радянські війська.

23 червня 1941 року в Локачі без бою вступили німці.

Навчальний підрозділ «Тіомкінія» з Бейтару. Локачі, 1933 р.⁸⁴

Єврейська громада⁸⁵

У 1765 році в Локачах проживало 907 євреїв, 1847 р. – 1150, 1897 р. – 1730 (75%), 1921 році – 1265 євреїв (70,5%).

Найдавніші історичні документи, що згадують євреїв у Локачах, датуються 1569 роком. Місцева громада розвивалася за сприятливих умов, гарантованих статусом Локачів як приватного міста, що належало дворянам.

Кагал у Локачах перебував у юрисдикції Володимирського кагалу.

⁸⁴ URL: <https://en.jabotinsky.org/archive/search-archive/item/?itemId=109903>

⁸⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрія Никитина-Перенського. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) — С.336. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911_ocr.pdf; ŁOKACZE Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1406-1408. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Lokachi,” [in:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 746; Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалом (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 199 с. URL: https://ukrainianjewishencounter.org/media/Samotnii_Vyhnanets_SM.pdf

Є згадка про євреїв у Локачах у 1588 році, коли дворянин Кушгур Медунський звинуватив міщан та євреїв Локач у побитті його.

У 1704 році Локачі став місцем народження Дова Бера, пізніше відомого як Великий Магід або Магід з Мезріча (1704–1772). Він був одним із найвидатніших хасидських лідерів та провідним теоретиком хасидського руху.

У першій половині XVIII століття рабином у Локачах був Шауль Ловенстам (пізніше – рабин в Амстердамі).

Локачі продовжували бути жвавим хасидським центром і в 19 столітті. Місцеві жителі були послідовниками цадиків з Олики, Турійська та Ружина.

У 1885 році в Локачах діяло 5 синагог.

Рабинами в місті традиційно були Хасиди. З кінця 19 століття рабином був Шолом-Йосеф Файгенбойм.

Більшість євреїв заробляли на життя ремеслами, а також торгівлею зерном та деревиною. У 1886 році працювала аптека Ельберга.

У 1897 році громада досягла свого піку – 1730 осіб, тобто 74,9% населення міста.

На початку Першої світової війни до Локачів прибула велика кількість євреїв-біженців; одночасно спалахнула епідемія холери.

У 1914 році солдати російської армії влаштували в місті єврейський погром. Шимон Ан-ський, який відвідав Локачі в липні 1915 року як представник «Єврейського комітету допомоги вигнанцям», оцінив ситуацію в місті після погрому.

Локаче, учні школи "Тарбут" зі своїми вчителями на цвинтарі, 1931 р.⁸⁶

⁸⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/4033844>

У 1920-х роках було відкрито школу «Тарбут». Діяла єврейська бібліотека імені І.-Л. Перетса, яку підтримувало місцеве відділення Бунду. Було 4 синагоги (3 хасидські). У 1927 році було створено Єврейський комітет допомоги сиротам, а пізніше відкрито єврейський молодіжний клуб. Діяли відділи «Ха-Шомер Ха-Цаїр», «Хе-Халуц», «Бейтар», «Мізрахі».

Локачі, представники єврейської громади. 1930 –ті роки.⁸⁷

Підрозділи німецької армії увійшли до міста 23 червня 1941 року. Невдовзі після їхнього прибуття німецька військова влада створила юденрат на чолі з Моше Печорником. Невдовзі розпочалася експропріація, примусова праця, знуцання та вбивства.

До серпня 1941 року для гебіту Горохів було призначено постійного гебітскомісара Гертера, який замінив тимчасову військову владу. Локач став районним центром у складі гебіту Горохів. Командиром жандармерії в Горохові був Краузе, відповідальний за пост жандармерії в Локаче.⁸⁸

На початку листопада 1941 року євреїв Локачів змусили переїхати до гетто, зосередженого навколо однієї з синагог. В результаті близько половини єврейських будинків було конфісковано. Саме гетто спочатку залишалося відкритим. Євреїв з інших невеликих міст і сіл поблизу (включаючи Свинюхи, Колпитів, Блудів і Марковичі) також загнали до гетто. Цим євреям довелося залишити майже все своє майно, окрім постільної білизни та кількох картоплин, оскільки для переїзду майже не було виділено возів. Окрім 1400 євреїв, які вже

⁸⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14251364>

⁸⁸ Звіт НДК для Горохова, ДАРФ, 7021-55-2, с. 20а.

проживали в Локачах, ще 800 було привезено ззовні. Це призвело до жахливої перенаселеності: деякі люди переїхали в кімнати без вікон або мусили жити в стайнях.⁸⁹

Невдовзі після створення гетто всіх євреїв було зареєстровано, включаючи близько 200 ремісників, які отримали особливий статус. На цій підставі юденрат видав картки на харчові продукти у розмірі 140 грамів хліба на день. Усіх євреїв віком від 18 до 55 років було задіяно до примусових робіт. Через деякий час примусову працю було розділено на складніші завдання за межами міста, такі як завантаження мішків із зерном та транспортування, тоді як ті, хто залишився в Локачах, займалися підмітанням вулиць, ремонтом доріг та обрізанням дерев.⁹⁰

Для єврейських ремісників було створено спеціальну зону. Ремісники також отримували більші пайки — 250 грамів хліба — і могли вимагати «подарунки», здебільшого у вигляді продуктів від місцевих селян, в обмін на свою працю. Це, у свою чергу, забезпечувало життєво важливе джерело додаткових товарів, якими можна було торгувати в гетто. Взимку дров не вистачало, оскільки їх було важко контрабандою провезти до гетто. Оскільки німці також ретельно обмежували доступ до млинів у цьому районі, деякі євреї побудували імпровізовані ручні жорна для помелу борошна або приготування рослинної олії в гетто.⁹¹

20 грудня з'явилися оголошення з наказом євреям здати до юденрату хутро, светри, панчохи та рукавиці. Незгодних — повідомляли, що покаранням за невиконання наказу буде смерть. Це мало страшенний вплив. Наказ видали посеред зими, під час холодів, коли ми не мали ані дров, ані вугілля. Юденрат у супроводі великої кількості поліції ходив по домах та збирав згадані речі. Люди в гетто протестували проти такого свавілля з боку юденрату та єврейської поліції. Можна було почути: «Ви — німецькі прислужники (до юденрату), і ви в усьому винні. Через вас нам не вижити».⁹²

5 січня 1942 року міська управа викликала юденрат на зустріч. Там їм повідомили, що нове розпорядження передбачає побудову паркану навколо гетто. Спорудження розпочнеться наступного дня, працюватимуть 50 чоловіків. Юденрат попередили, що ставити запитання або намагатися залагодити справу звичним шляхом — марно. Новина про огороження гетто спричинила паніку. «Що ще вони хочуть нам заподіяти?» Оскільки забрали 50 чоловіків, порушився графік робіт. Та й робочі умови були важкими. Було холодно, бракувало теплого одягу (його в нас забрали), тому людей постійно лихоманило. Умови роботи в гетто погіршилися через сувору погоду. Робочих поза межами гетто регулярно змінювали через завдання з перевезень та щоденну 14-кілометрову прогулянку пішки. Міська управа склала список із 2 тисяч осіб, і жодна хвороба не звільняла

---

⁸⁹ Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалом (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. — С. 50. — 199 с.

⁹⁰ Там само — С. 50-55.

⁹¹ Там само - С. 57-59

⁹² Там само - С. 61-62

від трудової повинності. Кожен мав працювати. В таких умовах та з великим болем у серці 50 чоловіків відправилися лаштувати огорожу для гетто.⁹³

6 липня у ремісничих центрах з'явилися оголошення від гебітскомісара, німецькою та українською. Згідно з ними, з 5 липня у робочих центрах забороняли будь-який обмін подарунками. Порушників цього наказу буде розстріляно. Українців, котрі порушать наказ, буде відправлено на роботи до Німеччини. Це сильно вдарило по людях і підірвало надії мешканців гетто.⁹⁴

Кінець настав 9 вересня 1942 року, за два дні до початку єврейських свят. Німецька жандармерія та місцева поліція спочатку ізолювали гетто. Багато євреїв сховалися або намагалися втекти, а деякі навіть спалили свої останні речі, щоб запобігти їх потраплянню до рук убивць. Гетто було спорожнено, а його мешканців вигнали у відкрите поле, де їх розстріляли. Загалом, ймовірно, було вбито близько 1500 євреїв з гетто Локач, оскільки кілька сотень було переведено до інших трудових таборів або гетто в Горохів.⁹⁵

Єврейський цвинтар. Локачі, 1915 рік.⁹⁶

⁹³ Там само – С. 64

⁹⁴ Там само - С. 91

⁹⁵ Шмуель Спектор та Джеффри Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001) наводять цифру 1350 жертв і датують акцію 13 вересня 1942 року. Вєрба та Матловський, Сефер Ізкор Лікехілат Локачі, с. 21, наводять цифру 3000 єврейських жертв, але це майже напевно завищена цифра. Меморіал, встановлений у Балтиморі в 1983 році, також датує ліквідацію гетто 9 вересня.

⁹⁶ URL: http://jewishmag.co.il/127mag/wooden_tombstones/wooden_tombstones.htm#google_vignette

Палац Мйончинських. Мацеїв, 1938 р.⁹⁸

Луків (до 1557 — Луків, в 1577—1946 — Мацеїв) — селище (містечко) в Ковельському районі. Селище є центром Луківської селищної громади.

Перша письмова згадка про Луків (тоді — село Лукове) датована 1537 роком. В той час воно було спадковим володінням Мацейовських (Мацієвських). Коли в 1557 році тодішньому власнику Лукова Станіславу Мацейовському польським королем Сигізмундом II Августом був наданий дозвіл на перейменування Лукова на Мацейовичі, селище здобуло статус містечка, і в цьому ж році йому було дароване магдебурзьке право, також дозволили збудувати замок.

Замок був оточений ровом, мав два підйомні мости і чотири вежі. Від замку вели два підземні ходи: один — до церкви, а інший — до польського фільварку, де свого часу мешкав пан. У 1680 році Мацеїв купив луцький староста Атаназій Мйончинський, котрий розбудував містечко, заснував шпиталь, кілька храмів. Наприкінці XVIII століття правнук Атаназія, Францішек Ксаверій Мйончинський, вирішив перебудувати напівзруйнований старий замок на більш зручний та сучасний палац. Вважають, що автором проекту палацу

⁹⁷ Maciejów, pow. kowelski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 883. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/883; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 79. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Roman Aftanazy Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. URL: <https://web.archive.org/web/20140220153810/http://www.wolyn.ovh.org/ippw/007.htm>

⁹⁸ URL: <https://volart.com.ua/art/foto/index%20mista.shtml>

Мйончинських був німецький архітектор Матеус Пепельман. Внутрішнім облаштуванням займався Джузеппе Барателло.

Під час Першої світової війни у колишньому палаці розміщувалися австроугорські війська. У 1919 році, коли Волинь знову була у складі Польщі, у палац прибули представниці католицького ордену Непорочного зачаття Діви Марії. У ньому вони облаштували монастир, школу, притулок, учительську семінарію. В приміщенні палацу сьогодні знаходиться медичний заклад – Луківська туберкульозна лікарня.

Наприкінці 18 століття Мацеїв як і решта міст Західної Волині входить до складу Російської імперії.

У 1870 році в містечку мешкало 1035 жителів. У цей час Мацеїв прикрашали мурована церква, два костьоли, синагога, дві каплиці, діяли три цегельні, шість грабарень, дві миловарні, гуральня і броварня. У 1907 році в містечку діяли земська лікарня та аптека.

У вересні 1920 року Мацеїв знову захопили польські війська. Містечко опинилося під владою Польщі на період 1920–1939 рр. У 1939 році на територію Західної України вступила Червона Армія і з вересня 1939 року Мацеїв під владою СРСР.

27 червня 1941 р. Мацеїв окупований німецькими військами. В перший день війни місто було бомбардовано, знищено побудовану в 70-х рр. 19 століття залізницю Ковель-Любомль, перетворено костел св. Анни та Станіслава на руїни. 18 липня 1944 р. Луків перейшов під контроль Червоної Армії.

Синагога в Мацєєві, 1920-ті роки.

Єврейська громада⁹⁹

Перші згадки про євреїв у Мацееві згадуються у 1563 році. У 1897 році, за часів Російської імперії, єврейське населення міста становило 2337 осіб, що становило 60 відсотків від загальної кількості мешканців. Після Першої світової війни Мацеев був включений до складу незалежної Польської держави. У 1921 році в місті проживало 2206 євреїв, що становило приблизно 70 відсотків від загальної кількості його населення. Євреї були крамарями, ремісниками або торговцями сільськогосподарськими та іншими товарами. Між двома світовими війнами в місті активно діяли Бунд та різні сіоністські партії, особливо піонерський молодіжний рух «Гехалуц». Багато єврейських дітей відвідували сіоністський дитячий садок «Тарбут» з вивченням івриту та початкову школу, яку спонсорував «Тарбут». У вересні 1939 року, зі вступом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Мацеев став частиною Радянської України. Приватні підприємства були закриті, а установи «Тарбуту» замінені радянськими. За оцінками, у 1941 році в місті проживало близько 2600 євреїв.

Німці окупували Мацеїв 24 червня 1941 року. Протягом кількох днів німці створили єврейську раду (юденрат). Рада повідомляла євреям-чоловікам, куди і

Естер Шварц (дівоче прізвище Гарбо) зі своїм сином, Гаррі Шварцем. Естер була вбита в Лукові під час ШОА.

коли з'являтися на примусові роботи, спочатку для розчищення доріг від невеликих шахт, залишених радянською владою під час відступу. Невдовзі після цього німецька влада наказала євреям носити білі пов'язки із зіркою Давида (які пізніше були замінені жовтими нашивками) на одязі спереду та ззаду. Єврейські будинки також мали бути позначені. Євреям також наказали здати всі цінні речі (золото, хутро тощо) через юденрат. Крім того, німці вимагали великих грошових виплат. Одного разу вони спалили сувої Тори з синагоги та знущалися та принижували літніх євреїв. Іншого разу німці побили, а потім убили рабина міста, очевидно, коли їхні грошові вимоги більше не могли бути виконані. Протягом цього першого періоду

німецької окупації єврейське населення було заведено під вечірню комендантську годину. Їм також було заборонено користуватися будь-якими транспортними засобами. Пізніше євреям доводилося виконувати різні види примусової праці - чоловіки підмітали вулиці, працювали на лісопилці та

⁹⁹ Maciejow,” [in] The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, vol. II, p. 780; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Execution of Jews in Lukiv. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/lukiv-lukov-fomer-matsiov-maciejow-volyn-ukraine.163>

вантажили товарні вагони, поки жінки прибирали німецькі штаб-квартири та прали білизну для німецької влади.

18 липня 1941 року 400 єврейських чоловіків під приводом реєстрації було доставлено до колишнього жіночого монастиря, який служив штабом німців, де було розстріляно 325 євреїв, а інших звільнено через їхні навички, які могли бути корисними для німців. Приблизно через чотири тижні на тому ж місці було розстріляно ще одну групу з 300 жінок. Ці страти проводив підрозділ СД з Ковеля, поліцейський батальйон 314, якому допомагала місцева поліція. У серпні 1941 року було проведено другу акцію проти 1000 євреїв, яких було вбито у вапняковому кар'єрі за межами міста. За словами деяких свідків, перед розстрілом євреїв утримували в синагозі, поки всіх євреїв збирали. Багато євреїв переховувалися, але їх знаходили та вбивали під час поодиноких розстрілів. Наприкінці літа 1941 року в Лукові було створено гетто, де були зосереджені решта євреїв з Мацейова та навколишніх сіл, яке було ліквідовано в середині вересня 1942 року. Під час ліквідації, проведеної підрозділом СД з Луцька та німецькою жандармерією, від 1500 до 2500 євреїв було розстріляно у вапняковому кар'єрі за містом. Кілька поодиноких розстрілів євреїв, яким вдалося переховуватися, але яких знайшли, тривали до 1943 року.

Ольга І., 1931 року народження, пам'ятала колони, бо вони проходили повз її будинок: *«Кілька разів на день повз проходили колони євреїв. Ми залишалися в будинках, бо виходити було заборонено, але я могла бачити їх через вікно. Це тривало кілька днів. У колоні були жінки, чоловіки, люди похилого віку та діти. Матері несли немовлят на руках, а малюки йшли поруч, тримаючись за руки. Деякі євреї несли з собою невеликі згортки або сумочки, а інші йшли з порожніми руками. Колони охороняли німці. Їх вели в напрямку крейдяного заводу, розташованого приблизно за 100 м від виїзду з села.*

*Оскільки це було недалеко, ми чули постріли. Іноді стрілянина тривала до двох годин, саме тоді вони розстріляли всіх євреїв».*¹⁰⁰

Братнє єврейське поховання у Лукові, 2016 р.

Любешів, 1915 р.¹⁰²

Любешів — селище Камінь-Каширського району.

Перша письмова згадка про Любешів від 18 вересня 1484 (на цей час Любешів перебував під владою Великого Литовського князівства) міститься в "Декреті про поділ маєтків Ольбяза, Любешова, Бискупича і Росного з селами між М. Доркгевичем та Я. Довойновичем" (цей документ є складовою Литовської метрики)¹⁰³. Вказаний документ стверджує, що Любешів набагато старіший, оскільки в 1484 році він уже був, розвивався і навіть через суд ділили його навколишні маєтки. Однак, на жаль, більш ранньої згадки про нього ще не знайдено.

У 1547 році Любешів переходить у володіння графа Лева Оброзцова. У подальшому, після підписання Люблінської унії 1569 року, Любешів разом з навколишніми землями перейшов, у складі Речі Посполитої, під владу Польщі.

У 1653 році Любешів ущент спалили татари. Але поселення поступово відроджувалося. Наприкінці XVII століття, у 1684 році литовський маршал, дідич Любешева Ян Кароль Дольський заснував у Любешеві монастир отців піарів, який згодом, 2 січня 1726 року було передано Ордену капуцинів. У 1693

101 Lubeszów, al. Nowy Dolsk // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — С. 412. (пол.).

102 Старовинні фото Любешова. URL: <https://mista.ua>

103 Акты Литовской метрики. — Т. 1. — Вып. 1: 1413-1498 гг. / Собраны Ф. Н. Леонтовичем. Издание Императорского Варшавского Университета. — Варшава, 1896. — С. 20. — 177 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015305>

році Ян Кароль Дольський виклопотав для села статус містечка, яке назвав Новий Дольськ.

Монастир піарів у Любешові. 1915-1917 рр.¹⁰⁴

При монастирі орденом піарів було засновано колегіум, який у добу Просвітництва набув слави одного з найкращих європейських колегіумів. У Любешові здобували освіту чимало визначних діячів культури і науки України та Польщі, а протягом 1753-1758 років у школі при монастирі навчався національний герой польського народу Тадеуш Костюшко. Середньовічний римо-католицький орден в історії українського шкільництва має важливе значення. Тим паче, що й зараз педагоги-піяри реалізують своє вчення у десятках країн, серед яких Іспанія, Польща, Італія, Франція, Австрія, Чехія, Японія, США.

У цьому колишньому містечку поблизу кордону з Білоруссю знаходиться вражаюча брама до величезної резиденції Михайла Серваці Вишневецького, збудованої в першій половині XVIII століття на місці колишнього Дольського замку. Хоча князь тут і не жив, він часто відвідував Любешів, влаштовуючи з цієї нагоди гучні прийоми для місцевої знаті.

---

¹⁰⁴ Під час першої спроби військових саперів із Володимира-Волинського у 1968 році після вибухів двох тон амоналу над храмом здійнявся дим та клуби пилу. Вибухова хвиля навіть не пробила отвору в майже двометровій стіні, вирвавши лише її окремі шматки. Проте вибух завдав чималої шкоди: у навколишніх хатах пошкодив дахи та вікна, повилітали вікна і на фабриці господарських виробів, з'явилися тріщини в стінах. Але храм вистояв. 17 липня 1969 року, храм умить перетворився на купи каміння. Свідки розповідали, що пролунав вибух, костел трохи підняло, утворилася велика хмара пилу й диму. Після чого святиня опустилася на своє місце руїнами. Тепер достеменно відомо, що ініціаторами знищення Любешівського костелу були обласні керівники: секретар Волинського обкому КП України Ф. Калита та голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих П. Ярошук. Про це вони листом від 4 жовтня 1962 року (відділ № 01-7/105) повторно клопоталися секретарю ЦК КП України Скабі А. Д. та заступникові голови Ради міністрів УРСР Троньку П. Т. URL: https://fotokresy.pl/Lubieszow/b362819,Klasztor_Pijarow_%D0%9A%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%97_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%8F_%D0%BF%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2.html?f=519105-foto

Вишневецький палац був знесений у 19 столітті, а родина Чернецьких, яка отримала місто, переобладнала одну зі старих господарських будівель на житлове приміщення. Крім того, він був зруйнований під час Першої світової війни. Згадана вище двоповерхова брама із залишками герба власників над входом та невеликою ділянкою стін збереглися донині.

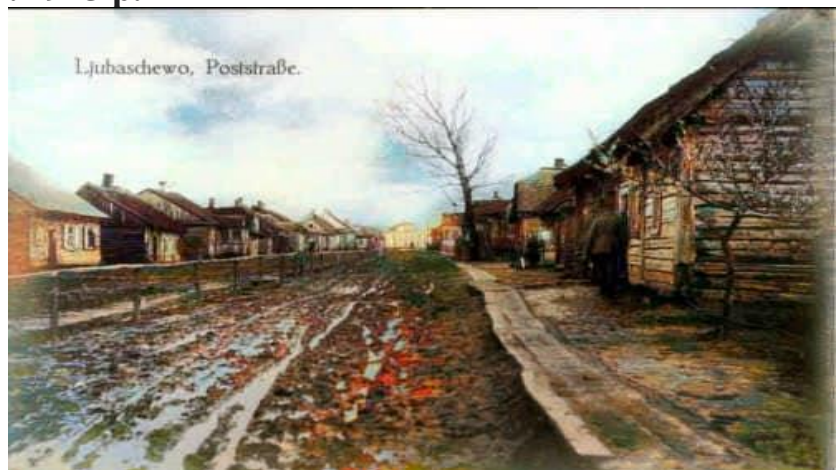
У 16–18 століттях – містечко Любешів у Пінському повіті Брестського воєводства у складі Речі Посполитої. З 1795 року – у складі Російської імперії. У 19 – на початку 20 століття – у Пінському повіті Мінської губернії. У 1919–39 роках – у складі Польщі.

29 червня 1941 року, вже через тиждень після початку Німецько-радянської війни Любешів був захоплений німецькими військами. Окупація тривала до 5 березня 1944 року. Протягом всього часу окупації на території Любешівського району активно діяли партизанські загони та сили ОУН-УПА.

Під час Другої світової війни німецький гарнізон у містечку налічував 60 осіб, з них 40 німців та 20 поліцаїв¹⁰⁵.

Любешів, ринок. 1915 р.¹⁰⁶

Любешів, 1915 р.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. — С. 43. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1502-55-9/978-966-1502-55-9.pdf>

¹⁰⁶ URK: <https://www.volynpost.com/news/164096-opublikuvaly-rarytetni-foto-selyscha-lyubeshiv>

¹⁰⁷ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7547936338631893&set=pcb.1838156599987407>

Любешів, учасники молодіжного руху Гордонія у 1930-х роках.¹⁰⁸

Єврейська громада¹⁰⁹

У 1766 році в Любешові проживало 385 євреїв; у 1847 році – 831, 1886 році – бл. 1800, 1897 – 1888 (70%), 1910 – 2171 (33,7%), 1914 – приблизно 2000, 1936 – приблизно 1500 євреїв.

Перша згадка про євреїв Любешова датується серединою 17 століття, коли в 1648 році, за часів Хмельниччини, їм вдалося втекти з міста та врятуватися.

У 1867 році діяла одна синагога.

У 19 – на початку 20 століття основними сферами економічної діяльності євреїв є дрібна торгівля та ремесла. У 1913 році євреям належали 5 крамниць (включаючи обидві мануфактури), судноплавна компанія.

У цей час діяли 4 синагоги. Рабинами традиційно були представники родини Вінгартен. У 1907–14 роках Е.Л. Клепфіш (1878–?), на початку 20 століття – М.М. Перлін, були рабинами.

У 1912 році в Любешові діяло єврейське позиково-ощадне товариство.

Під час Першої світової війни, після виведення російської армії з міста, козаки спалили його. Німецькі окупаційні війська, які прибули до Любешова, вигнали все його єврейське населення до глибини Польщі. З 1924 року євреї почали повертатися до міста.

¹⁰⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622216-Lubiesz%C3%B3w>

¹⁰⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) – С.423-424. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; LUBIESZÓW Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1408-1409. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

У міжвоєнні роки 1500 євреїв Любешова, ймовірно, становили більшість населення міста. Вони займалися дрібною торгівлею та ремеслами.

На початку липня 1941 року перші німецькі війська увійшли до поселення, хоча постійна німецька військова присутність, ймовірно, не була встановлена до кінця липня 1941 року.

Наприкінці липня 1941 року до міста прибув ескадрон 2-го кавалерійського полку СС. Наступного дня вони заарештували 43 євреїв чоловічої статі, включаючи рабина Іцхака Арона Вайнгартена, і замкнули їх у підвалі, звинувативши у співпраці з комуністами. Одному з заарештованих, Гершону Шнядоверу, вдалося втекти. Невдовзі після цього кавалерійські війська вивели за межі міста та розстріляли решту 42 євреїв.¹¹⁰

У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Любешів став частиною гебіту Камень-Каширський у Генеральному комісаріаті Волинь та Поділля. Гебітскомісаром у Камені-Коширському був камерадшафтсфюрер Фріц Міхаеліс.¹¹¹ У Любешові було сформовано українську місцеву адміністрацію. Під командуванням німецького жандармського поста, який складався з кількох німецьких жандармів, служив український поліцейський підрозділ на чолі з Веромейчиком, і базувався в колишньому монастирському приміщенні.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила низку дискримінаційних заходів проти євреїв: їх змушували носити білі пов'язки із зіркою Давида (згодом замінені жовтими нашивками на одязі); євреям забороняли залишати межі міста.

Восени 1941 року гебітскомісар наказав створити в Любешові Єврейську раду (юденрат), яка мала передавати та брати на себе відповідальність за виконання всіх наказів та розпоряджень, виданих німецькою владою щодо єврейського населення. З початку окупації євреїв змушували виконувати примусові роботи. Серед виконуваних завдань було прання та чищення, а також вантаження дров на залізничній станції. Між липнем 1941 року та лютим 1942 року єврейська громада зазнала низки вимог щодо грошових внесків на суму близько 30 000 рублів.¹¹²

У квітні чи травні 1942 року¹¹³ гебітскомісар наказав створити гетто, куди було переселено всіх євреїв міста та навколишніх сіл Любешівського району. Наприклад, євреїв з Пневна в цей час перевезли до Любешівського гетто. У

---

¹¹⁰ Архів Єврейського історичного інституту, Варшава (АУІН), 301/549, свідчення Гершона Шнядовера, 20 липня 1945 року. Шнядовер, ймовірно, є найнадійнішим свідком, оскільки він був серед заарештованих, але йому вдалося втекти. Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі, Німеччини (BA-L), B 162/6338, С. 200; також Stein et al., *Sefer ha-zikaron le- kehilat Kamien Koszyrski*, С. 329–330. Це останнє джерело вказує на те, що було 70 жертв Акції, неправильно датуючи її часом Пуріму. Усі три джерела згадують про смерть рабина.

¹¹¹ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

¹¹² Шмуель Спектор, *Голокост волинських євреїв, 1941–1944* (Єрусалим: Яд Вашем та Федерація волинського євреїв, 1990). – С. 66

¹¹³ Там само – С. 366, вказано дату травень 1942 року. BA-L, B 162/6338, с. 199, датує створення гетто приблизно Великоднем. Згідно з іншим джерелом (Державний архів Російської Федерації, 7021- 5-11, С. 111), гетто було створено в лютому 1942 року.

гетто було ув'язнено близько 2000 євреїв.¹¹⁴ Точний розмір огороженої території становив 450 метрів (1476 футів) завдовжки та 300 метрів (984 фути) завширшки. У гетто проживало по 20 євреїв у кімнаті.¹¹⁵

10 серпня 1942 року німці провели акцію, під час якої було розстріляно більшість євреїв з гетто.¹¹⁶ Очевидно, акцію провів загін Sipo/SD з Бреста за сприяння української поліції та німецької жандармерії. Було розстріляно близько 1700 євреїв. Близько 280 було вбито в самому гетто; близько 500 або 600 людей було розстріляно поблизу села Вулька-Любешовська. Німці забрали 1100 людей до синагоги та змусили їх там роздягнутися. З цих євреїв близько 230 людям вдалося втекти, але 870 з них було розстріляно.¹¹⁷ Після цієї акції в живих залишилося близько 70 ремісників, до яких невдовзі приєдналася більшість із 230 євреїв-втікачів, яких затримала українська поліція. Цих людей повернули до гетто після закінчення Акції.¹¹⁸ Серед завдань, які виконували ці євреї, що вижили, було збирання та поховання тіл багатьох розстріляних євреїв, а також одночасний обшук їх на предмет цінностей, які також здавали німцям.

Меморіал на місці розстрілу

Гетто було ліквідовано на початку листопада 1942 року. Напередодні ліквідації німецька та українська поліція посилили охорону навколо гетто та залатали всі дірки, знайдені в колючому дроті.¹¹⁹ Під час цієї останньої Акції один з євреїв, Махмендлер, кинувся на Міхаеліса, гебітскомісара, і зумів поранити його ножем у горло.¹²⁰ З приблизно 300 євреїв у гетто до остаточної ліквідації вижило лише близько 10.¹²¹ Серед небагатьох, хто вижив, була Сара Шульман, яка сховалася зі своєю родиною в прихованому бункері в гетто та втекла вночі через три дні після Акції.¹²²

У повоєнний період на місці розстрілу євреїв у серпні 1942 року тіла були ексгумовані, а останки жертв перепоховані на новому кладовищі.

¹¹⁴ Stein et al., Sefer ha-zikaron le-kehillat Kamien Koszyrski, С. 179–184, 741. Матеріали Надзвичайної державної комісії СРСР вказують на те, що в гетто було 2500 осіб (ДАРФ, 7021-55-11, С. 11). Однак, це число видається завищеним.

¹¹⁵ Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль, О-5/2-4 (JM/267), свідчення Девіда Епштейна; див. також Спектор, Голокост волинських євреїв, С. 122, 129.

¹¹⁶ Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі, Німеччини, В 162/6338, С. 199. GARF, 7021-55-11, С. 111, датує акцію 15 серпня 1942 року.

¹¹⁷ ДАРФ, 7021-55-11, С. 113. ДАВО, R66-1-4, с. 118, наводить цифру 1760 єврейських жертв. Інші джерела наводять інші цифри.

¹¹⁸ ДАРФ, 7021-55-11, С. 111.

¹¹⁹ ВА-L, В 162/6338, С. 201–202.

¹²⁰ ДАРФ, 7021-55-11, С. 112, 350.

¹²¹ Stein et al., Sefer hazikaron le-kehillat Kamien Koszyrski, с. 741

¹²² Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі, Німеччина, В 162/6338, с. 202.

Палац Браницьких. Любомль, 1827 р.¹²⁴

Перша писемна згадка про місто належить 1287 року. Цим роком в Іпатіївському літописі датуються такі слова волинського князя Володимира Васильковича: «Хотів би я доїхати до Любомля, бо досадила мені погань ся, а я чоловік єсмь недужий...»¹²⁵.

1288 року в улюбленому Любомлі помер князь Володимир Василькович. За його князювання місто стало відомим ремісничим центром. В 1280-х роках (у 1264? році) князем була побудована мурована церква св. Георгія, яка стоїть й понині. Василькович був великим книжником. На той час в місті була одна з найбільших бібліотек богослужбових книг. Слід відзначити, що одна із частин Галицько-Волинського літопису писалась саме в Любомлі.

¹²³ Luboml, Lubomla // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1884. — T. V. — S. 444. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/444; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 55-56. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Roman Aftanazy Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Luboml URL: <https://web.archive.org/web/20140220153810/http://www.wolyn.ovh.org/ippw/007.htm>

¹²⁴ У 1768 році граф Францішек Ксаверій Браницький отримав землі Любомльщини від польського короля Станіслава Августа Понятовського у винагороду за службу. Він почав скуповувати тут землі збіднілих шляхтичів і будувати палац. 1782 року зведення резиденції завершили. Це був великий палацовий комплекс у стилі раннього класицизму. 1849 року російська влада мала намір конфіскувати палац. Останній власник із роду Костянтин Браницький перед конфіскацією відчинив двері палацу, щоб кожен охочий міг забрати, що забажає. В кінці XIX століття в Любомльському палаці оселилася нова власниця, яка вийшла заміж за італійця і носила прізвище Каппіоні. Їх родинним гніздом маєток Браницьких був до 1939 року. Потім тут розташовувалося профтехучилище, російська школа, згодом — прикордонний загін. Частину споруд було втрачено. Збереглося тільки південне крило з деякими деталями всередині: старим паркетом, розписами на стінах, підземеллям, автентичними сосновими балками і системою коминів. Графіка, що зображує зовнішній вигляд палацу, роботи Віллібальда Ріхтера. 1827. URL: <https://kresy.org.pl/9701842,foto.html?idEntity=9701840>

¹²⁵ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 437 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

1392 року в Любомлі перебував польський король Владислав II Ягайло. Місто йому так сподобалось, що на згадку у 1412 році він побудував костел Святої Трійці, який зберігся до наших днів.

1541 року місто отримало Магдебурзьке право, проте воно було тут обмежене, магнати, що хазяйнували в місті, мало зважали на його жителів.

1768 року Любомль стає володінням великого польського магната, гетьмана Польщі, графа Францішека Ксаверія Браницького як подарунок за врятуване на сеймовому засіданні 1762 року життя майбутнього короля Польщі Станіслава Августа Понятовського.

З осені 1914 року по серпень 1920 р. місто перебувало під владою окупаційних військ — російських, німецьких, австро-угорських, польських. Економіка занепала, значна частина населення емігрувала в східні райони, населення міста зменшилось удвічі.

Після Ризького мирного договору 1921 року Любомль опинився під владою Польщі.

20 вересня 1939 року місто зайняли німці, але вже 24 вересня увійшли радянські війська і Любомль відійшов до УРСР у складі СРСР.

Радянська анексія поклала край будь-якому незалежному політичному та громадському життю, в тому числі й життю євреїв.

Німецькі війська окупували місто 23 червня 1941 року.

Німецькі солдати в Любомлю, 1941 р.¹²⁶

¹²⁶ URL: <https://kresy.org.pl/10793343,foto.html>

Синагога в Любомлю, 1932 р.¹²⁷

Єврейська громада¹²⁸

У 1765 році в Любомлі проживало 1226 євреїв, 1847 році – 2130, 1897 році – 3297 (73,7%), 1921 році – 3141 (94,4%), 1937 році – 3162 євреї (62% від загальної кількості населення).

Любомль – одне з міст, де єврейські громади мають надзвичайно давню історію. Найдавніші записи датуються періодом 1370–1382 років. У 1557 році євреям було надано привілей, але їм все ще не дозволялося купувати землю чи будинки (це обмеження було знято в 1600 році). В середині XVI століття в місті проживало 400–450 євреїв.

У 1670 році в Любомлі було збудовано синагогу з оборонними функціями.

У 1557 році кагал Любомля вирішив заборонити придбання нерухомості у неєвреїв у межах міської стіни, щоб уникнути ускладнень з християнами.

Рабином Любомля в 1570–77 роках був Аврум Полак, з 1597 року – Мохехе Мат.

¹²⁷ URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/511649/edition/417940/content>

¹²⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) – С.440. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; Luboml: The Memorial Book of a Vanished Shtetl (Lyuboml, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Lyuboml/Lyuboml.html>; LUBOML Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1410-1411. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Luboml: the memorial book of a vanished shtetl / edited by Berl Kagan. 1997. URL: https://www.nypl.org/sites/default/files/luboml_memorial_book.cv02.pdf

Двір рабина в 1570-х роках очолював Шимон Ауербах, у 1580-х – Йосель Сіркіс, у 1590-х – Мойше Каценелбоген.

Любомльська єврейська громада, 1930-ті рр.¹²⁹

У 1510 році в Любомлі єврейська громада побудувала синагогу – одну із найстаріших мурованих синагог на території України і Польщі. Цю дату підтверджує також дослідження російського історика А.В. Прахова. В польській літературі є ще й друга дата побудови синагоги – це 1521 рік. Велика синагога побудована біля оборонного рову і валу в межах міста, в західній її частині, в південно-західному куті Ринкової площі. Її архітектурний стиль відображав особливості фортеці. Любомльська синагога – одна із найчудовіших і найважливіших синагог цього періоду – була зведена в аттичному стилі польського ренесансу.

У 1918 році Любомльський магістрат замовив серію поштових штемпелів з видами Любомля в Празі. На одному з них зображено синагогу.

Синагога діяла до 1941 року, будучи ще в доброму стані. Німці в стіні синагоги (1941 р.) пробили отвір, щоб туди могла заїжджати грузова машина з одягом розстріляних і пограбованих ними будинків, де проводили сортування і тюкування. У перші місяці окупації німецька влада заставила євреїв винести із синагоги всі старовинні пергаменти і книги, і біля синагоги поставивши вартових, спалила весь архів, книги і документи. Після війни синагога стояла порожньою до 1947 року. В той рік командир батальйону військової частини, яка розміщувалась у Любомлі, Леус підірвав з другої спроби цю унікальну споруду,

¹²⁹ Світлина з виставки «Пам'ятаючи Любомль». США.

яка фігурує у всіх єврейських енциклопедіях, і її згадували в усіх хроніках старих східно-європейських синагог.

Крім синагоги, євреї міста мали власну школу та шпиталь. Також вони проводили великі грошові операції, володіли у місті єдиною броварнею, займалися торгівлею худоби, скуповували нерухоме майно¹³⁰.

На початку 18 століття Любомль був найкраще організованою єврейською громадою у всьому Холмсько-Белзькому регіоні. Євреї платили податок грішми, навіть шафраном, солоною рибою, на загальну суму 400 золотих дукатів. У 1721 році подушний податок з єврейської общини приніс місту 833 гульдени¹³¹.

20 вересня 1939 року місто зайняли німці, але вже 24 вересня увійшли радянські війська і Любомль відійшов до УРСР у складі СРСР.

Радянська анексія поклала край будь-якому незалежному політичному та громадському життю євреїв.

Любомль, члени молодіжного руху «Хашомер Гацаїр». 1922 р.¹³²

Німецькі війська окупували Любомль 23 червня 1941 року. У липні та серпні 1941 року місто спочатку перебувало під юрисдикцією німецької військової адміністрації (Ортскомандантури). Військова адміністрація наказала євреям носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида, запровадили для них

¹³⁰ Валентина Петрович, Тетяна Яцечко "Стародавній Любомль в історії Волині" // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк, 2007. — с. 358, іл.

¹³¹ Упорядник Скляничук М.Ю. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: Довідник-путівник. — Луцьк: Надстир'я, 2011. — 256 с.

¹³² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622189-Luboml>

комендантську годину з 19:00 до 7:00 ранку та вимагали від євреїв здати всі золоті предмети та інші цінності. Комендант міста також наказав євреям обрати Єврейську раду (Юденрат). Головою був Кальман Копельзон. Юденрат створив єврейську поліцію та відділ праці на чолі з Еліюху Гершенгорном.¹³³

У середу, 2 липня 1941 р., надійшов ще один наказ: євреї віком від 14 до 65 років повинні були зібратися перед кінотеатром; кожного, хто сховається, розстріляють. З'явилося кілька сотень євреїв, і вбивці вишикували їх у ряди. Потім нацисти вибрали п'ятьох євреїв: Меєра Цейлінгольда, Шмуеля Вайнгартена, Янкла Гелібтера та ще двох, відвели їх на околицю міста та розстріляли там без будь-якої причини¹³⁴.

Під час другої акції, проведеної 22 липня 1941 року, підрозділи 1-ї роти 314-го німецького поліцейського батальйону, дислокованого в Любомлі, за допомогою української поліції зібрали та розстріляли близько 300 євреїв.⁴ Ще одна велика акція розпочалася 21 серпня 1941 року та тривала кілька днів. Цього разу більшість чоловіків переховувалися, за винятком тих, хто отримав спеціальні дозволи на роботу. Однак німці також зібрали жінок та дівчат. Єврейська рада намагалася домогтися звільнення заарештованих, пропонуючи хабарі, але лише деяких було звільнено. Ймовірно, що в цей час було вбито близько 400 євреїв.¹³⁵

З початку вересня 1941 року влада була передана німецькій цивільній адміністрації. Любомль став адміністративним центром Любомльського округу. Окрім Любомльського району, райони Шацк та Головно також входили до складу округу, який, у свою чергу, був частиною Генерального комісаріату Волині та Поділля. Камершафтсфюрер Уде був призначений гебітскомісаром у Любомлі, а жандармерією очолив лейтенант Курц.¹³⁶

Німецька окупаційна влада також створила в місті місцеву українську адміністрацію та підрозділ української поліції, який підпорядковувався безпосередньо німецькому жандармському посту в Любомлі. Сергій Ковальчук був районним комендантом української поліції.¹³⁷

Після перших акцій німецька влада наказала євреям здати всю худобу німецькій армії. У цей час євреїв, які жили на вулицях, де також були неєврейські будинки, змушували переїжджати на суто єврейські вулиці, що спричиняло значне перенаселення. Потім цивільна адміністрація зайняла звільнені єврейські будинки. Євреїв віком від 12 до 60 років також піддавали примусовій праці.

¹³³ Luboml: the memorial book of a vanished shtetl (Любомль: меморіальна книга зниклого штетла – книга пам'яті) / Н. Сובель, «Хронологія знищення», С. 247–253, тут С. 247, та Хаїм Розенбліт, «За колючим дротом смерті», С. 254–260, тут С. 254.

¹³⁴ Luboml: the memorial book of a vanished shtetl. Rocha Gutman (Sandlboym), “Rescued from the Big Fire,” pp. 285–289, here p. 285.

¹³⁵ Ста. Траунштейн, LG-Trau, 5 Ks 11 та Js 9437/78, Вирок від 26 травня 1982 року. Згідно з матеріалами ЧГК (ГАРФ, 7021-55-7, с. 155 зі зворотним боком, 168 зі зворотним боком), 22 липня в Любомлі було розстріляно близько 400 євреїв. Цю цифру також наводить Сובель, «Хронологія знищення», у Сובель, Любомль: Книга пам'яті, с. 247–253, тут с. 247.

¹³⁶ Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), Hängerordner (колекції BDC, різні файли) (SSHO) 2432, Організаційний план окупованої східної території на 10 березня 1942 року, голова поліції, Берлін, 13 березня 1942 року.

¹³⁷ Після війни Ковальчук емігрував до Сполучених Штатів і був предметом справи про денатуралізацію у 1980-х роках, яку проводило Управління спеціальних розслідувань США.

Працюючі отримували невеликі пайки хліба, а непрацюючі — ще менше. Однак ці правила та пайки постійно змінювалися. Через нестачу їжі євреї страждали від недоїдання, а деякі згодом померли від голоду.

6 грудня 1941 року за наказом гебітскомісара Уде в Любомлі було створено гетто. Воно не було оточене парканом, але охоронялося кількома вартувими (українською поліцією), які стежили за тим, щоб ніхто не виходив. У гетто в кожній кімнаті проживало від 12 до 15 осіб. Єврейські ремісники, яким видавали червоні робочі квитки, жили в окремому «гетто».¹³⁸ Ті, хто залишав гетто без дозволу або порушував інші німецькі правила, загрожувала смертна кара. За час існування гетто кілька невеликих груп євреїв було розстріляно за такі порушення. Наприклад, 6 євреїв було розстріляно в липні 1942 року та 20 у серпні 1942 року, недалеко від села Скиба¹³⁹.

1 жовтня 1942 року німці розпочали ліквідацію гетто.¹⁴⁰ Кілька місяців тому євреїв використовували для риття чотирьох великих ям приблизно за 3,5 кілометри (2,2 милі) від міста, поблизу села Бірки. Коли розпочалася Акція,

українська поліція прибула з навколишніх міст, таких як Шацьк і Ковель, і разом з німецькою жандармерією вони зібрали євреїв на ринку та супроводили їх до ям. Німці наказали євреям роздягнутися та зібрали одяг. Голих євреїв змусили стояти групами по краю ями, а потім розстріляли¹⁴¹. Під час цієї операції німці розстріляли близько 3000-4000 євреїв¹⁴².

Ті євреї, які пережили війну, на місці розстрілу встановили невеликий дерев'яний пам'ятник. У радянський період вони емігрували за кордон, в більшості до США та Ізраїлю. Там вони об'єднались в Любомльську єврейську громаду, паростки якої виходять ще з міжвоєнного періоду. У 1987 році на місці розстрілу був встановлений бетонний пам'ятник із мармуровою стелою.

¹³⁸ Розенбліт «За колючим дротом смерті», с. 256, та Соболь, «Хронологія знищення», с. 248, обидві вказують цю дату; Гутман, «Врятовані від великої пожежі», с. 286, датує створення гетто після великих свят восени 1941 року. Рохл Лейхтер, «Свідок знищення Любомля», у Соболь, Любомль: Книга пам'яті, с. 276–278, зазначає, що гетто не було оточене парканом.

¹³⁹ Державний архів російської федерації (ДАРФ), 7021-55-7, с. 155 та зворотний бік.

¹⁴⁰ ДАРФ, 7021-55-7, с. 155 та зворотна сторона, 181 та зворотний бік.

¹⁴¹ М. Ліфшиц, «Подорож від духовного руйнування до повного знищення», у Собел, Любомль: Книга пам'яті, С. 244–245.

¹⁴² ДАРФ, 7021-55-7, с. 96, 155 зі зворотним боком, 168 зі зворотним боком, 181 зі зворотним боком, 194. Згідно зі звітами ЧГК, у 1941–1942 роках у Любомлі було вбито 4073 євреї. Лейхтер, «Свідок руйнування Любомля», с. 276–278, вказує на понад 7000 єврейських жертв у Любомлі загалом, але це, найімовірніше, завищена цифра.